

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Узагальнено сучасні концепції еволюції економічної складової цивілізаційного процесу з урахуванням принципів стадіальності та полілінійності.

Сучасне розуміння економічного розвитку людства базується на поєднанні стадіальної, полілінійної та цивілізаційної парадигм. Стадіальний (лінійно-етапний) та полілінійний підходи до історичного процесу дозволяють проаналізувати загальні тенденції, закономірності та типізовані форми всесвітньої історії. Але лише цивілізаційна дискретність, що виокремлює унікальність окремих цивілізацій, дозволяє конкретизувати стадіальне та полілінійне бачення. У світовій науці панує тойнбіанське розуміння цивілізації як окремої, відносно автономної, поліетнічної соціокультурної системи, що має власний просторово-часовий вимір, базові духовно-культурні, економічні та соціально-політичні характеристики, здатна до самоорганізації та саморозвитку. А. Дж. Тойнбі розглядав цивілізацію як одиницю історичного дослідження, історію як цілісний системний процес окремих синхронно та діахронно взаємопов'язаних між собою цивілізаційних циклів, стадіальний розвиток яких формує загальнолюдську еволюцію [1]. В українській науковій літературі осмислення цивілізаційного соціокультурного розвитку людства лише починається. З метою подолання обмеженості і догматизму формаційної парадигми історичного процесу актуальним є аналіз власне економічного розвитку з використанням системно-синергетичних базових засад.

Проблеми всесвітнього цивілізаційного процесу є предметом дослідження американо-європейських вчених А. Вебера, М. Вебера, Дж. Ліндсея, К. Поланьї, Е.Р. Сервіса, Дж. Стюарда, М. Сахліна, Дж. Тойнбі, Л.Уайта, С. Хайтінгтона, М. Фріда, Г. Чайлда, О. Шпенглера, К. Ясперса, російських В. Іноземцева, С. Васильєва, М. Кобіщанова та ін. Серед сучасних українських науковців цією проблематикою займаються Ю. Павленко, Ю. Пахомов і С. Кримський, А. Філіпенко, А. Чухно. Проте, лише Ю. Павленко та А. Філіпенко узагальнюють глобальні форми економічного розвитку від неолітичної революції до початку ХХІ ст., приділяють значну увагу теорії та методології питання. А. Філіпенко акцентує увагу на питаннях цивілізаційної морфології, аналізує цивілізаційну структуру з точки зору світогосподарських вимірів глобалізаційних процесів [2; 3]. Ю. Павленко на основі даних конкретних наук, творчо переосмислюючи сучасні теорії, поєднуючи принципи цивілізаційного, стадіального та полілінійного підходу, сформував та обґрунтував власне розуміння соціокультурного розвитку людства [4; 5]. В основу цивілізаційного підходу покладено такі принципи, як багатокритеріальність аналізу економічних систем; природної еволюційної поступовості історичного процесу; пізнання системи в єдності її економічних, соціально-політичних і культурно-інформаційних елементів; моделювання історії в персоналістичному аспекті; визнання історії як єдиного планетарного цілого, її глобалізованого характеру.

Метою дослідження є узагальнення сучасних концепцій еволюції економічної складової цивілізаційного процесу з урахуванням принципів стадіальності та полілінійності.

Однією з визначальних проблем дослідження історичної еволюції є її моделювання в рамках періодизації. Відомий український дослідник Ю.Павленко запропонував логічну схему періодизації історичного розвитку [6, с. 53]. Він ввів поняття “цивілізаційний процес”, що охоплює історію людства від неолітичної революції та пізньопервісної доби до сучасності. Всесвітньо-історичний процес поділив на три епохи: привласнюючу, відтворюючу та інформаційну. Згідно з синергетичною парадигмою визначив основний критерій – точки біфуркації (вузлові моменти історичного розвитку), коли відбувалися взаємопов'язані трансформації економічної, політичної, соціальні, культурні сфер життєдіяльності людей. Основні положення запропонованої періодизації такі.

1. Привласнююче суспільство (рання первісність). Вузлова точка – виникнення відтворюючого господарства у процесі неолітичної революції.

II. Відтворююче господарство (пізня первісність і час цивілізації, разом цивілізаційний процес): 1) ступінь перед цивілізаційних суспільств (пізньопервісних), вузлова точка – виникнення ранньочивілізаційних суспільств; 2) ступінь розвитку та інтеграція окремих цивілізацій, власне цивілізаційна історія, що поділяється на а) стадію ранніх локальних цивілізацій, ранньокласових суспільств (починаючи з єгипетської та шумеро-аккадської), вузлова точка – “осьовий час”, перехід від локальних до регіональних цивілізацій; б) стадія зрілих, традиційних (регіональних) цивілізацій та станово-класових суспільств, це регіональні цивілізації другої генерації (антична, індійська, китайська

тощо) та третьої генерації в умовах середньовіччя (мусульманська, західнохристиянська, східнохристиянська); 3) ступінь розвитку індустріальних суспільств, які переростають у постіндустріальне (інформаційне) суспільство, це історія новоєвропейсько-північноатлантичної цивілізації, вузлова точка – виникнення глобальної інформаційної цивілізації.

III. Інформаційне суспільство.

Базові основи господарства доринкових суспільств (ранніх і традиційних цивілізацій), опрацьовані у працях К. Поланьї [7], Г.В. Чайлда [8], А.Д. Тойнбі [9], П.Т. де Шардена [10], К. Ясперса [11], Л. Васильєва [12] та ін., характеризують наступні загальні риси.

Економічні відносини, як складова соціокультурної системи, не мають базового значення. Соціальні відносини визначають відносини власності, детермінують авторитет і соціальний престиж, що забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Економічний процес організований через посередництво соціальних інститутів (родинні зв'язки, брак, вік, вірність, покровительство тощо), а не економічних, поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви.

На стадії ранньопервісних суспільств домінує реципронна система (реципронність – взаємність) розподілу матеріальних благ, коли кожний член суспільства намагається внести у спільне надбання максимум продукту, щоб отримати максимум шани і соціальних привілеїв. Із переходом до відтворюючого господарства на стадії пізньопервісного суспільства та ранніх цивілізацій утверджується та переважає редистрибутивна система (редистрибуція – перерозподіл) – централізований перерозподіл матеріальних благ, який здійснюють племінні вожді, а потім державний апарат, залишаючи дедалі більший відсоток блага представникам правлячої верхівки. Принциповим моментом формування протоцивілізаційних культур і переходу до цивілізації була “міська революція” – утворення міських центрів племінних об'єднань, які поступово перетворилися на міста з культурно-релігійними, політичними та економічними функціями.

Перехід від первісності до цивілізації та держави, формування експлуататорського суспільства на основі “влади-власності” – фактичного права родової та общинної верхівки розпоряджатися колективною власністю у процесі монополізації процесу організації суспільного виробництва та централізованого перерозподілу матеріальних благ, присвоєння додаткового продукту через редистрибутивну систему. В умовах ранніх цивілізацій держава, уособленням якої є вождь (князь, король, цар), продовжує використовувати редистрибутивну систему, яка є основою східного “азійського” або державницького способу виробництва, що не здатний самостійно продукувати приватну власність і капіталізм.

Полілінійність цивілізаційного розвитку. В VII–VI тис. до н. е. у системі землеробсько-тваринницьких пізньопервісних суспільств визначилися три шляхи передцивілізаційної еволюції: 1) східний у регіонах випереджаючого розвитку (передньоазійський і східносередземноморський, Південна Індія та Північний Китай) із землеробсько-тваринницькою господарською системою, що ґрунтувалася на колективній організації праці та іригаційному землеробстві, владі-власності та редистрибутивних відносинах; 2) західний на території Європи із землеробсько-тваринницькою парцелярно-сімейною системою господарством у межах роду та общини, повільним формуванням влади власності та відсутністю редистрибутивної системи, зовнішніми чинниками впливу були попит на метали та сировину ранніх цивілізацій Близького Сходу та індоевропеїзація в IV–III тис. до н. е., внаслідок якої існуючі суспільства загинули або переорієнтувалися на розвиток скотарства, вийшли на цивілізаційний рівень лише в добу раннього заліза з масовим використанням залізних знарядь праці; 3) скотарсько-кочівницький, що сформувався впродовж кінця VII–II тис. до н. е. на Близькому Сході в зоні степів і напівпустель, не забезпечував прогрес господарської діяльності, його цивілізаційна історія почалася у II тис. до н. е. за умов запозичення соціокультурних елементів сусідніх цивілізацій або підпорядкування землеробського населення.

“Осьовий час” (VIII–II ст. до н. е.), який К. Ясперс характеризував як певну стадію в духовному розвитку людства, загальнолюдську добу розуму і особистості, коли конкретна особа почала усвідомлювати себе як суб'єкта культурно-історичного процесу, протиставляти соціальній реальності та державній владі, а сучасні науковці – періодом глобальної системної трансформації політичного, економічного, соціального і духовного суспільного життя, точкою біфуркації в еволюції людства.

Визнання рабовласництва і феодалізму як явищ, притаманних лише європейським суспільствам, відмова від визнання їх окремими формаціями, а також від штучних понять “давнина” і “середньовіччя”, які традиційно співвідносилися з рабовласницькою та феодальною формаціями і не мали за межами Європи ніякого історичного змісту, хоча поняття “феодальна економіка” та “рабовласницьке економіка” зберігаються.

Поділ суспільств доіндустріальної цивілізації на дві стадії. У ранньокласових доосьових суспільствах (ранніх локальних цивілізаціях) структуроутворюючими ознаками були відсутність приватної власності на землю, розподіл, обмін і споживання на основі редистрибуції, панування влади-власності соціальної верхівки на природні та трудові ресурси. Економічний розвиток станово-класових

суспільств післяосьової доби (традиційних регіональних цивілізацій Сходу – близькосхідно-мусульманської, індійсько-південноазійської, китайсько-далекосхідної) узагальнюється поняттям “азійський спосіб виробництва”, який характеризують: збереження економічного значення державного сектора економіки та організаційно-господарських функцій держави, верховної влади-власності на землю із централізованим перерозподілом результатів праці та концентрацією додаткового продукту у руках бюрократично-адміністративного апарату, сільськогосподарська діяльність на основі колективної праці в рамках територіальної землеробської громади та парцелярних домогосподарств, формування службових великих землеволодінь, розвиток приватної власності та приватного підприємництва у промисловому виробництві та обігу, переростання редистрибутивної системи у податковий апарат, завершення формування основних сфер економіки, поділ суспільства на стани власників засобів виробництва та тих, які їх не мають, використання рабської праці переважно в домашньому господарстві, розвиток товарно-грошових відносин як економічного укладу. Російський вчений В. Іноземцев характеризує товарне господарство як примітивне, оскільки рух трудових ресурсів, матеріальних благ і грошей відбувався за умови відсутності товарних відносин в їх традиційному розумінні [13, с. 332].

Західна (європейська) модель цивілізаційного розвитку хронологічно пов'язана з періодом раннього залізного віку, виокремленням в контексті принципу поліваріантності двох основних ліній: античної (греко-римської) у Середземномор'ї та власне західноєвропейської або “германського” способу виробництва (кельтська, фракійська, давньогерманська ранньочивілізаційні системи). Господарство розвивалося на основі окремих самостійних домогосподарств із вільними, рівними та політично самостійними громадянами, раціональними, орієнтованими на особистий успіх, за необхідністю війнами. Суспільні відносини будувалися на приватній власності як горизонтальні, а не ієрархічно-вертикальні як на Сході. Кожна вільна людина мала можливості самореалізації, зокрема в економічній сфері.

Дискусійними є питання рівня товарного виробництва античної економіки. В. Іноземцев визначає товарний сектор як структурний, що охоплював обмежений обмін продуктів ремісництва на сільськогосподарські, на ринок працювали лише окремі галузі, економіка орієнтувалася на зовнішню торгівлю, межа між товарним і нетоварними секторами не була подолана, хоча вдосконалювалися форми торгівлі, кредиту і грошового обігу, формувалася бюджетна система Заперечувався рабовласницький характер класичної античної економіки, стверджувалося, що рабовласництво існувало в рамках економічного укладу [14, с. 176–181, 333].

Підкорення кельтсько-фракійських суспільств римлянами на межі нашої ери, германізація території Європи в I ст. до н. е., залучення германців до охорони кордонів Римської імперії, формування варварських королівств на території імперії в кінці V ст. н. е., зумовили синтез суспільних відносин західних провінцій пізньої Римської імперії та військового ладу германців, формування західнохристиянської цивілізації та феодальних відносин середньовічної Європи. Одночасно сконсолідувалася східнохристиянсько-візантійська цивілізаційна система, складовою якої у IX ст. стала давньоруська (східнослов'янська) субцивілізація.

Економіку суспільств західнохристиянської цивілізації феодально-ієрархічна структура соціально-політичного устрою та аграрного сектора визначала лише в умовах другого етапу розвитку (XI–XIII ст.). Панувала феодальна власність на землю: монопольна (лише клас феодалів мав право власності на землю), умовно-спадкова, ієрархічна на основі сеньйорально-васальної системи за принципом “немає землі без сеньйора”. Посєднувалися права феодальної власності на землю та права селянина на спадкове землекористування. Залежність селянина від землевласника була особистою, економічною (поземельною), судово-адміністративною, військово-політичною. Земельна рента (натуральна, відробіткова та грошова) існувала як економічна реалізація права власності на землю, привласнення частини доходу від землі та повинностей, які феодал отримував від залежного селянина. В XIV–XV ст. за умов аграрного перевороту селяни стали особисто вільними, зросли економічне значення селянського та товарність сільського господарства. У містах упродовж XI–XV ст. структуроутворюючою основою були горизонтальні зв'язки між його громадянами, традиції самоврядування, індивідуальні приватна власність та трудова діяльність, товарно-грошові відносини, формування промислового та обігового капіталу, становлення економічного світогляду на основі індивідуалізму та раціоналізму. Міста були територією формування ринкових відносин.

В історії світової економіки XVI–XVIII ст. були періодом становлення (генези) ринкової економічної системи, переходу до розвиненого товарного господарства. В історико-економічній літературі цей період характеризують також як мануфактурний, добу меркантилізму, протоіндустріальний, ранній капіталізм (ранній новий час). Сформувалася Новоевропейсько-Північноатлантична цивілізація, що стала провідною силою світового розвитку впродовж другої половини II тис., основою всесвітньої макроцивілізаційної, єдиної глобальної системи постіндустріально-інформаційного суспільства. Сучасна наука, переважно в рамках модернізаційної парадигми, аналізує процес трансформації аграрних суспільств у капіталістичні, враховуючи економічні та соціально-політичні, духовно-культурні,

соціально-психологічні загальноцивілізаційні чинники. Серед них утвердження приватної власності економічно та юридично (з правом привласнення та відчуження), підпорядкування нею державної влади, первісне нагромадження капіталу, розвиток приватного підприємництва в усіх сферах економіки, початок науково-технічного прогресу і перша наукова революція, формування національних держав і новоєвропейських націй, трудової етики з духом індивідуалізму, раціоналізму та прагматизму, Відродження та Реформація, зовнішня експансія, пов'язана з великими географічними відкриттями, становлення єдиної світової економічної організації.

Упродовж кінця XVIII–XIX ст. утвердилася у світовому масштабі ринкова економіка, в рамках новоєвропейської цивілізації – ринково-індустріальна. Відбулися системні зрушення: промисловий переворот або перша науково-технічна революція, сформувалися підприємницьке сільське господарство і національні фінансово-кредитні системи, світова колоніальна система як перша форма структурно-функціонального об'єднання людства в межах єдиної макроцивілізаційної системи.

Проблеми індустріального розвитку переважно розглядаються школою розвитку або девелопменталізму в рамках модернізаційної парадигми. Найбільш відомі концепція стадій економічного розвитку У. Ростоу, виконана під впливом ідей Дж. М. Кейнса, та класифікація суспільств на доіндустріальні, ранні індустріальні, розвинені індустріальні [15, с. 135]. На наш погляд, чіткі критерії, які дозволяють визначити перехід від однієї індустріальної стадії до іншої, достатньо теоретико-фактологічно необґрунтовані. Традиційно аналізують такі показники, як частка промислового сектору в структурі національного або світового господарства, робочої сили, зайнятої в основних секторах господарства, соціальну структуру населення, освітній рівень робочої сили тощо. З першим етапом розвитку розвиненого індустріального суспільства (від світової циклічної економічної кризи 1873–1875 рр. до Першої світової війни) ідентифікується перша хвиля глобалізації.

Сучасний стан світової економіки характеризується як перехідний від індустріальної до постіндустріальної стадії цивілізаційного процесу. Термін “постіндустріальне суспільство” вживають під впливом праць американського соціолога Д. Белла. Сучасна наука створила нові поняття: інформаційне суспільство, мережева економіка, інтелектуальна економіка, постекономічне суспільство, суспільство знань, нова економіка. Однак, ознаки сутності нових економічних процесів не визначені остаточно, серед основних характеристик визначають наступні.

Розвиток технологічного способу виробництва на основі сучасної науково-технічної, технологічної, інформаційно-телекомунікаційної революції. Інноваційно-інвестиційний тип економічного зростання. Перетворення знань та інформації на визначальні фактори суспільного виробництва поряд з традиційними – землею, працею та капіталом. Утвердження та переважання в структурі національних і світового господарства сфери послуг, всебічний розвиток інформаційного сектору суспільного виробництва. Становлення інтелектуалізації праці, інтелектуальної (інформаційної) власності та людського капіталу. Перетворення знань людської особистості на основну форму багатства суспільства, людини в критерій і головний фактор розвитку. Переважання частки людського капіталу в національному багатстві розвинутих країн. Основними рисами структури власності є змішана економіка із єдністю ринкового механізму та державного регулювання, багатоманітністю форм власності. Домінуючі позиції корпоративної форми власності, зростання значення індивідуально-трудової форми власності. Формування єдиної глобальної світової економіки.

Недооцінка загальної закономірності суспільного прогресу ускладнює формування механізму успішного господарювання ринкової економіки. Питання готовності України до нової економіки активно дискутується. За основу беруться пріоритети зростання конкурентоспроможності економіки, зміцнення позицій національного капіталу на основі адекватної моделі інноваційно-інвестиційного розвитку, проблеми “наздоганяючої” та “випереджаючої” економіки, поєднання індустріального та інформаційного секторів господарства, ефективна державна політика формування нової економіки та інші проблеми руху до інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2-х томах. – К., 1995.
2. Філіпенко А.С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку. – К.: Знання, 2002.
3. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. – К.: Знання, 2007.
4. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996.
5. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Фенікс, 2002.
6. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Фенікс, 2002.
7. Поланьї К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. – СПб.: Алетейя, 2002.
8. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. – М., 1952.
9. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2-х томах. – К., 1995.
10. Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М., 1987.
11. Яс перс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991.
12. Васильев Л. С. История Востока: В 2-х т. Т. 1. – М., 1993.
13. Иноземцев В.А. Очерки истории экономической общественной формации. – М.: Таурус Альфа, 1996.
14. Иноземцев В.А. Очерки истории экономической общественной формации. – М.: Таурус

Альфа, 1996. 15. Побережников И. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. – М.: “Российская политическая энциклопедия”, 2006.

Larysa Rodionova

CIVILISATIONAL PROCESS OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Modern concept of evolution of the economic structural unit of civilisational process are generalized taking into account stadiality and polylinearity principles.